

Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről

Bede Ádám

„Valamennyi [...] fen álló halmoknak, bizonyos rend, és neveik' különbsége szerint való elő adása, Hazánknak mind régi Geographiáját mind Történeteit is meg világosítaná, és ne talán több eddig előttünk rejtett dolgokat is fel fedezne, kivált ha irántok fen tartott hagyományok is elő adatnának” (Thaisz Endre szerkesztői jegyzete. In: PERECSENI NAGY 1819: 80)

Abstract

Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate : We were surveying mounds in 9 settlements around Szentes in previous years (1999–2006). The Körös-Maros National Park Directorate asked us for continue the surveying of other 22 settlements in Csongrád county (sum total 228.734 ha). The survey took four months in 2007. During the research we used handmade and printed maps from the 18–20th centuries, source works, scripts from archives and special literature of regional history, archaeology, onomatology and natural science. We registered altogether 663 mounds. 368 of them have names and 295 mounds have not. We elaborated a scale with seven grade to rating mounds, because we needed an order of rank to start conservating the most important mounds. The important mounds make up the category of 1, 2 and 3, the unimportants make up the category of 4 and 5, and the disappeared mounds make up the category of 6 and 0. The number of the important mounds (category 1–3) is 185 (27,9%), the number of the unimportants (category 4–5) is 307 (46,3%) and number of the distroyed mounds (category 6 and 0) is 171 (25,8%). The practical conservation work is very urgent, because most of the small mounds will disappear undoubtedly within 5-15 years due to the weighty agricultural machines and the extensive agricultural work, so we must stop the cultivation on the mounds as soon as possible.

Bevezető

A *kunhalmok* gyakorlati védelme egyre sürgetőbb feladat. Ahhoz azonban, hogy konkrét intézkedéseket tehesünk, kézzelfogható és megbízható adatokra (adatbázisokra) van szükség. Ez pedig csak úgy érhető el, ha szakmai ismeretek alapján, egységes szempontok szerint és a teljesség igényével állunk neki a halmok feltérképezésének, felmérésének. Ezt kisebb egységekben, kisebb tájakon keresztül célszerű véghezvinni, és a helyi viszonyokat, hagyományokat is figyelembe kell venni. Egy ilyen felmérés nagyon munka- és időigényes, de ha hosszútávra tervezzük és használható katasztert akarunk létrehozni, nem kerülhetjük ki a feldolgozás menetének egyetlen lépését sem.

Sajnos a halmok elhordása, az illegális homokkitermelés még napjainkban, a védetté nyilvánítást követően 12 évvel is rendszeresnek mondható. Még általánosabb probléma a szántás és művelés, hiszen a legalacsonyabb, legveszélyeztetettebb és egyben a legnagyobb számban lévő halmok már nem sokáig tudnak ellenállni a nagyszúlyú munkagépek, mezőgazdasági járművek terhének. Így — ha nem teszünk ellene — belátható időn belül a szemünk láttára tűnik el a ma még fellelhető halmok nagy része. Ezért a minél alaposabb adatgyűjtést és felmérést követően minden halmot önálló helyrajzi számmal kell ellátni, ki kell venni őket a művelés alól, visszagyepesíteni, a cserjéket, fákat eltávolítani, az áthaladó földutakat elvezetni, hosszútávon pedig a halomtestet is rekonstruálni (az elhordott részeket kiegészíteni, újabb bevágásokat, csatornákat betölteni stb.) (minderről bővebben ír KISS 1999: 257–266, 273–278). Emellett pontos szakmai-természetvédelmi meghatározások (definíciók és nem körülírások) szükségesek külön-külön a halmok minden fajtájára (kunhalom, tell stb.). (Beszámolóink célja most nem ezen kérdések tisztázása; a közeljövőben minderről még részletesen kívánunk beszélni.)

Bevezetőnként zárjuk Csizmazia György gondolataival, aki már az 1980-as évek elején szorgalmazta halmaink törvényes oltalmát. „A kutatási célkitűzés adott és ismert. S látható, hogy ez a munka csak a [...] kutatások integrált szellemi erejével valósulhat meg. Ha a régészek, geodéták, néprajzosok, botanikusok, zoológusok segítik egymást. Cselekednünk kell, nem sírni, de odacsapni az asztalra! Előtte pedig az adatokat feltárni, s megindokolni érveinket.” (CSIZMAZIA 1982: 210)

A felmérés előzményei

Csongrád megye tiszántúli halmaival már többen foglalkoztak, de a kutatások egészen a 19. század végéig csak érintőlegesen maradtak. Ezek az adatok főleg korai ásatási jegyzetekben, megfigyelésekben, település- vagy megyeleírásokban, elvéve pedig egy-két cikkben, hivatkozásban találhatók.

Az első rendszeres halomkutató a hódmezővásárhelyi plébános, Lichtner Gáspár volt, aki az addigi eredményeket összegezte, és egy cikksorozat keretében mutatta be — többek között — városának halmait (LICHTNER 1882).

1887-ben Balogh János az előzőhöz hasonló cikksorozatban írt Szentés környékének legjelentősebb halmairól *A mi halmaink* címmel (BALOGH 1887a; 1887b). Az akkor még élő néphagyomány mondáit gazdagon idéző, költői ihletettséggű írás ma is élvezetes olvasmány és hasznos helytörténeti forrás.

Szeremlei Sámuel (Samu) vásárhelyi lelkész, ötkötetes főművében, a *Hód-Mező-Vásárhely történetében* külön fejezetet szentelt e témának (SZEREMLEI 1900–1913: I. 117–144). Részletes listában felsorolja az általa ismert és összegyűjtött halmokat, melyeket kiegészített az ásatási jelentések és az előkerült leletek (régiségek) adataival. Előremutató, hogy adatbázisához felhasználta 18–19. századi kéziratok uradalmi térképeket és későbbi katonai felméréseket is.

Az ő nyomdokain haladt a földrajztudós, szintén hódmezővásárhelyi Bodnár Béla, aki főleg a két világháború között (1912–1938), lényegében Szeremlei kutatási területén gyűjtötte a határ régi helyszínrajzát, vízrajzát, társadalomrajzát és nem utolsósorban helyneveit. Munkája sajnos csak halála után, 1983-ban jelent meg, részletes térkép nélkül (BODNÁR 1983). Ő már modern szintvonalas térképet is felhasznált, és gazdag helyszíni megfigyelésekkel, terepi tapasztalatokkal egészítette ki adatgyűjtését.

Kozma Béla *A kunhalmok földrajzi elhelyezkedése az Alföldön* című írásában földrajzos szemmel vizsgálja a halmok vízrajzi és geomorfológiai jellemzőit (KOZMA 1910). Térképmelléklete (XXVII. tábla), melyet a harmadik katonai felmérés alapján szerkesztett, az egész Alföldet ábrázolja; ezen területünkről 39 halmot tüntet fel.

A sorban Zalotay (eredeti nevén Schupiter) Elemér következik, aki az 1920-as évektől az 1950-es évekig Szentesen, majd Hódmezővásárhelyen működött. Kis könyvet írt *Pyramisok Csongrádvármegyében* címmel (SCHUPITER 1926). Ebben eredetkérdésükről, elhelyezkedésük szabályairól, típusaikról értekezik esszéformában, főleg külföldi és néhány helyi példán keresztül. Munkájában érződik terepi megfigyeléseinek tapasztalata, a földrajz és történelem iránti elkötelezettsége.

A szentesi múzeum későbbi igazgatója, Csalog József az 1950-es évek közepén végigjárta területünk régészeti lelőhelyein, néprajzi értékein, szélmalmain stb. kívül a halmokat is. Eredményeiről, tapasztalatairól főleg adattári jelentésekben (CSALOG 1955b) és egy-két rövidebb, népszerűsítő cikkben számolt be (CSALOG 1954; 1955a). Csalog a gyakorlatban is ismerte a halmok szerkezetét, felépítését, tájféldrajzi jellemzőit. Igyekezett minél több adatot összegyűjteni, a problémákat más megvilágításból is értelmezni, és vallotta, hogy a halmokról szerzett ismeretekből következtetni lehet majd az őskori kultúrák keleti elemeire és kapcsolataira.

1979-ben Virágh Dénes hat tiszántúli megye halmaiból állított össze egy hosszabb listát települések szerinti bontásban, főleg az első katonai felmérés alapján (VIRÁGH 1979). A vizsgált területről 310 halmot gyűjt egybe, ez az általunk is felkutatottak 46,8%-a (1. táblázat). A kataszter csak egy szűkszavú lista és pontos helymegjelöléseket sem tartalmaz.

Rózsa Gábor 1979-ben a harmadik katonai felmérés két világháború közötti változata és helyszíni szemlék (fúrások) segítségével készített egy Csongrád megyei katasztert, mely a vizsgált településeken összesen 123 halmot tartalmaz, ez az általunk is felkutatottak 18,6%-át jelenti (1. táblázat) (RÓZSA 1979). Ebben — egy térképvázlatra vetítve — a legjelentősebb halmok a legismertebb nevükkel szerepelnek. 1986-ban adatait topográfiai térképek és újabb helyszíni tapasztalatok alapján kiegészítette; e munkát Vörös Gabriella említi, sajnos hivatkozás nélkül (VÖRÖS 1995: 125–126), így nyomára (eddig) nem akadtam.

Az ezredforduló után meginduló halomkataszterezési törekvések az általunk vizsgált területet is érintették. A Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (KMNPI) megbízásából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete készített egy listát (ANONIM 2001), mely a vizsgált településekről összesen 225 halmot gyűjt össze, ez az általunk felkutatottak 33,9%-át jelenti (1. táblázat). A lista nem tartalmazza a halmok adatait, valamint a helymegjelölő koordináták is igen pontatlanok.

A Környezetvédelmi és Vízügyi (akkor Területfejlesztési) Minisztérium Természetvédelmi Hivatala irányításával, a kisújszállási Alföldkutató Alapítvány koordinálásával, az ún. Kunhalom-program keretében szintén készült egy kataszter (ANONIM 2002), mely már az ország teljes mai területén kívánta összegyűjteni (főleg a még ma is létező) halmokat. Erre a célra külön felmérő lap készült (TÓTH és tsai. é. n.). Ez a munka az előzőnél jóval részletesebb és végig gondoltabb, de több alapvető módszertani hibát is tartalmaz (ezekről lentebb még szólunk). Az eredményeket és általános tapasztalatokat Tóth Albert és Tóth Csaba mutatta be (TÓTH–TÓTH 2004). Az adatbázis az általunk is vizsgált 31 településen 115 halmot gyűjt össze, ez a 2007-ben felderítettek 17,3%-át jelenti (1. táblázat; 2. táblázat).

1. táblázat: Halomkataszterezési munkálatok a KMNPI Csongrád megyei területén
 Table 1.: Mound survey works in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate

	VIRÁGH 1979	RÓZSA 1979	ANONIM 2001	ANONIM 2002	BEDE 2007
Apátfalva	5	0	4	0	6
Árpádhalom	10	1	2	1	18
Csanádalberti	1	1	1	1	3
Csanádpalota	5	0	4	3	11
Derekegyház	6	4	6	2	9
Deszk	7	3	7	12	20
Eperjes	5	4	5	5	11
Fábiánsebestyén	9	6	7	1	14
Ferencszállás	1	0	1	0	4
Földeák	6	2	5	2	6
Hódmezővásárhely	57	22	42	19	170
Királyhegyes	3	2	4	2	7
Kiszombor	10	5	6	2	11
Klárafalva	4	1	4	4	4
Kübekháza	8	1	9	2	11
Magyarcsanád	14	1	9	4	20
Makó	28	10	16	11	52
Maroslele	4	0	4	2	6
Mártély	7	3	4	5	27
Mindszent	8	7	8	4	14
Nagyér	1	1	1	1	1
Nagylak	1	0	1	0	3
Nagymágocs	1	0	3	0	10
Nagytóke	15	7	8	4	27
Óföldeák	11	3	11	3	17
Pitvaros	2	1	2	1	11
Szegvár	8	7	7	4	23
Székkutas	21	5	11	4	47
Szentes	52	26	33	16	100
összesen	310	123	225	115	663

Halmaink nem csak mint kultúrtörténeti emlékek, hanem mint fontos természeti, ökológiai élőhelyek is ismertek. Több botanikus, természettudományi szakember és természetvédő

foglalkozott már velük főleg löszyepek és a löszfalnövényzet, valamint élőhelyizolátumok kapcsán (CSIZMAZIA 1982; DOMOKOS–KROLOPP 1997; KAPOCSI és tsai.1998; PENKSZA–KAPOCSI 1998; DOMOKOS 2001; KISPÁL 2002; BARCZI 2003; JAKAB–TÓTH 2003; TÓTH 2003; BARCZI és tsai. 2004; KISPÁL 2004; KRAUSZ–PÁPAI 2004; VONA–PENKSZA 2004; PENKSZA és tsai. 2005; HERCZEG és tsai. 2006). A 2002-ben megjelent Napfényország című könyv, mely Csongrád megye természeti értékeit veszi sorra, szintén foglalkozik a halmok természetvédelmi problémáival (RAKONCZAI 2002). A könyv belső borítója és CD-ROM-melléklete tartalmaz egy térképet, mely a megye és peremterületei számos halmát feltünteti. Sajnos a kiadvány nem közli ezek adatait, illetve forrásmegjelölést sem tartalmaz. A könyvben és CD-n halmokról készült fényképek is találhatóak, egy részük azonban téves névalírással szerepel.

Magam 1999 óta foglalkozom komolyabban Szentes környékének halmaival. Már a felmérés elején nyilvánvalóvá vált, hogy többek között a *helytörténet* és a *térképészet* — mint segédtudományok — kikerülhetetlenek a kutatásból. Eddig kilenc település (Szentes, Nagytóke, Fábiánsebestyén, Eperjes, Árpádhalom, Nagymágocs, Derekegyház, Szegvár és Mindszent) halmaiból készült adattár (kataszter) (BEDE 2008; BEDE 2009).

A kutatás módszerei

A szakirodalmi, levéltári, adattári gyűjtés és a terepbejárás munkálatok párhuzamosan folynak. Ez azt jelenti, hogy ha bármilyen új adat, hivatkozás kerül elő, azt igyekszünk minél előbb a helyszínen is visszaellenőrizni. Így egy folyamatosan bővülő adattár jön létre, melynek feltöltésével a halmok rendszere lassan, biztosan, szinte magától bontakozik ki. A munkát a teljességre való törekvés vezérli, vagyis a cél az, hogy minden egyes halomról gyűjtsünk információkat, és a lehetőségekhez mérten megpróbáljuk több oldalról, több szemszögből is megvizsgálni őket.

Azért kell hangsúlyozni az adatok fontosságát, mert egyedül ezekből tudunk kiindulni, ezek alkotják a kutatás gerincét és alapját. Ezért érthetetlen, hogy a korábbi halomkataszterezési munkák miért csak érintették, és nem hasznosították a kéziratos térképeket, levéltári és adattári forrásokat, melyek összességé pedig kimeríthetetlen „aranybányának” tűnik. Ennek veszélyeire hívja fel a figyelmet egy bíráló 1890-ből: „Azzal, hogy mindig ismétljük a már fölkatartott halmok leírását, nem megyünk előbbre, újabb eredeti adatokra van szükségünk és ilyeneket épen a helyi kutatók szolgáltathatnak nekünk.” (F. L. 1890: 279). Ez azt is jelenti, hogy egy adott területen a helyi viszonyokat, földrajzi adottságokat, régészeti és néprajzi kultúrákat, nyelvjárásokat stb. is figyelembe kell vennünk, hogy hiteles és pontos képet kapjunk. Ahhoz azonban, hogy ismereteinket bővítsük, több szálon kell elindulnunk, több kutatási területen vizsgálódnunk, s ez a feladat hosszútávon csak csapatmunkában végezhető el.

Külön kell szólnunk a kéziratos térképek jelentőségéről. Igyekeztünk a terület minden érdemi, halmainkról közvetlenül vagy közvetve információkat hordozó térképet felkutatni és feldolgozni. Különösen fontos ez, hiszen régi térképeink hűen tükrözik egy adott időszak földrajzi környezetét, a térforma és vízrajz jellemzőit, a táj változását, határrészek, települések, dűlőutak, tanyák létrejöttét, megszűnését, átalakulását, a határok nyomvonalait, régi faluhelyeket, templomromokat, keresztek, épületeket s egyéb emberi létesítményeket, a nevek történeti rétegződését, változatait, a növényzeti borítottságot, művelési ágakat stb. És míg az írott adatokból sokszor csak egy név, körülmény vagy esemény bontható ki, addig a térképek a vizsgált tárgy térben való helyzetét, fekvését is megmutatják.

A régi térképek számunkra azért is lényegesek, mert legtöbb esetben csak ezeken szerepelnek a már nem létező halmok. A még ma is meglévők összegyűjtése mellett az elpusztított halmok számba vétele is kikerülhetetlen feladat, hiszen ezek ismerete nélkül nem vizsgálható a halmok rendszere, egymáshoz való viszonya, sűrűsége, térbeli elhelyezkedésük jellemzői, összefüggései stb. Arról nem is beszélve, hogy minden egyes halom (akár létező, akár már nem) egy-egy lelőhely, amit nyilvántartásba kell venni. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a mára teljesen elszántott (esetleg elhordott) halmok az egykori történeti talajszint alatt még magukban rejthetik eredeti, központi temetkezésüket. Csak akkor tekintettünk már nem létezőnek egy halmot, ha teljes egészét elpusztították, vagy ha annyira elszántották, hogy a terepen már nem lehetett meghatározni és azonosítani. Minden más esetben tehát létező halomról beszélünk, még akkor is, ha már csak kisebb kiemelkedésként mutatkozik, esetleg csonk vagy darabka áll belőle.

Fontos megjegyezni, hogy egyetlen halomnak sem adtunk mesterségesen kitalált fantázianévet, a jelentésben kizárólag eredeti forrásokból és gyűjtésekből származó halomneveket használunk. Nem értünk egyet ugyanis azzal a nézettel, hogy ha egy halomnak nincsen neve (sokszor azért, mert nem is néztek kellőképpen utána), akkor adni kell neki. Hosszútávon ez azért is veszélyes, mert ha időközben előkerül a halom eredeti, természetes neve, akkor már igen nehéz felcserélni a már köztudatba ivódott, rögzült, nyilvántartásba vett mesterséges névvel. (Arról nem is beszélve, hogy a magyar helynévadási hagyományban a „névtelenségnek” is van jelentősége és funkciója.)

A felmérés főbb eredményei

A felmért terület nagysága és a halmok száma

A vázolt előzmények után a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság megkeresett és felkért a kutatások folytatására. Kutatásunk már korábban felmért 9 települése (Szentés, Nagytöke, Fábiansébestyén, Eperjes, Árpádhalom, Nagymágocs, Derekegyház, Szegvár és Mindszent) további 22 településsel egészült ki (Hódmezővásárhely, Mártély, Székkutas, Makó, Maroslele, Óföldaák, Földaák, Királyhegyes, Csanádalberti, Nagyrév, Pitvaros, Csanádpalota, Nagylak, Magyarcsanád, Apátfalva, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor és Kübekháza). (Ambrózfalván és Kövegyen nem regisztráltunk halmot.) Ezzel Csongrád megye három kisebb egységéről: a történelmi Csongrád vármegye tiszántúli feléről, Nyugat-Csanádból és a bánsági (torontáli) részről nyertünk újabb adatokat. A vizsgált terület kiterjedése összesen 228.734 hektár (2.287,34 km²). A munkát 2007. augusztus 1-től november 30-áig végeztük. Hangsúlyozni kell, hogy a felmérés korán sincs lezárva, sőt egy folyamatosan bővülő adattárat képez, melybe az újabban előkerülő halmokat, neveket, adatokat beépítjük. Jelen beszámoló a 2008. április 30-áig tudomásunkra jutott halmok adatait tartalmazza.

Adattárunk további jellemzője, hogy — egyelőre — egyetlen. Ez azt jelenti, hogy a korábbi években felmért Szentés környéki 10 településről több és gazdagabb információ áll rendelkezésre, mert több éven keresztül gyűjtöttük adataikat. Az újabb települések felméréséhez csupán négy hónap állt rendelkezésre, azonban egy ekkora terület (vagyis a KMNPI Csongrád megyei része) komplex felmérése több éves csapatmunkát igényelne, nem is beszélve a teljes működési területről.

A KMNPI Csongrád megyei részén a 2007. évi felmérés folyamán 663 halmot gyűjtöttünk (1. táblázat). Ezek közül 368 rendelkezik névvel, 295 pedig névtelen. A halmok részletes listája megtalálható a jelentéshez mellékelt digitális táblázatban és fedvényekben (BEDE 2007).

Hódmezővásárhely külterületén, a Mártélyi Tájvédelmi Körzetben található további 6 halom, melyek már a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság (KNPI) illetékességi területéhez tartoznak, ezért ezek nem szerepelnek adatbázisunkban. Ezen kívül min. 45 halom található a szintén KNPI kezeléséhez tartozó Algyő, Szeged-Tápé és Szeged-Szőreg tiszántúli részén, valamint Újszentiván és Tiszasziget területén. Mindezek alapján Csongrád megye tiszántúli halmainak számát összesen (vagyis mindkét nemzeti park működési területén) legalább 720-ra becsülöm.

A halmok jelentőségének rangsorolása

A halmok nagy mennyisége és eltérő természetvédelmi, történeti és tájképi értékessége megkívánja, hogy bizonyos kategóriákat állítsunk fel rangsorolásukra. Ahhoz ugyanis, hogy gyakorlati védelmük megindulhasson, ismernünk kell a legfontosabb, legvédendőbb, legveszélyeztetettebb halmok sorát. Ezért egy hétfokú skálát (1–6 és 0) dolgoztunk ki, melyben a jelentős halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a nem jelentősek a 4-es és 5-ös számot kapják, a már elpusztított halmok pedig a 6-os és 0-s jelölést.

1-es kategória. Minden löszfalnövényzettel rendelkező halmot ide soroltunk, továbbá azokat, melyeken értékes löszgyep található, vagy ha nem is értékes a növényzetük, alapvető, meghatározó elemei a tájnak. Ezek száma 41, mely az összes 6,18%-a.

2-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyeken összefüggő, de kevésbé értékes löszgyep található, vagy tájképileg nagyobb jelentőséggel bírnak. Ezekből 21 található, mely az összes 3,17%-a.

3-as kategória. A tájképileg már jelentőséggel bíró, legalább 1,5 m-es magasságú, valamint a régészetiileg vagy történetileg kiemelkedő halmokat soroltuk ide (utóbbiak általában fontos lelőhelyek, több esetben például középkori templomalapot, temetőt, ősi települést rejtenek magukban). Ezek száma 123, mely az összes 18,55%-a.

4-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyek természetvédelmi és tájképi értéke nem meghatározó, felületük legnagyobb részét szántják, fennmaradásukat azonban egy rajtuk vagy közelükben található objektum (háromszögelési pont, dűlőút, útszél, fasor, erdősáv, gypséz, csatornaszél stb.) elősegítheti. Ezek közül 95-öt térképeztünk fel, mely az összes 14,33%-a.

5-ös kategória. Ezek a halmok tájképileg nem meghatározók, ráadásul egész felszínük szántóföldi művelés alatt áll. Sokuk már közel áll a 6-os kategóriához, vagyis hogy teljes mértékben elszántsák őket. Számuk 212, ez az összes halom 31,98%-a, vagyis közel az egyharmada!

6-os kategória. Ide tartoznak az elpusztított halmok közül azok, melyeket elszántottak vagy elhordtak, vagyis földfelszíni részük megsemmisült. Ezek nyilvántartásba vétele azért is fontos, mert a föld alatt esetleg még fellelhető a halom alaptemetkezése, illetve egyéb, ehhez kapcsolódó régészeti objektum. Számuk 95, mely az összes 14,33%-a.

0-ás kategória. A halmot alaptemetkezésével együtt elpusztították. Leggyakoribb eset, hogy az egész halmot (legtöbb esetben az alatta lévő oromvonalat, hátat is) elbányászták. Előfordul még — általában belterületeken vagy azok széléin —, hogy a halmot elplanírozták, helyét feltöltötték és beépítették. Ezekből 76-ot találtunk, mely az összes 11,46%-a.

Azért van szükség az értékességi rangsorolásra, hogy a gyakorlati védelem megkezdésekor dönteni lehessen, mely halmok élveznek elsőbbséget. Természetesen a jelentősnek minősítettek előnyt élveznek, mert ezek esetében „még van mit megmenteni”. Fel kell egyúttal hívni a figyelmet arra, hogy ezt a hierarchiát „szükséges rossz”-nak tartjuk, hiszen a hatályban lévő természetvédelmi törvény (1996. évi LIII. törvény) értelmében és szellemében minden egyes halom védett és megmentendő.

A jelentős halmok száma összesen (1–3 kategória) 185 (27,9%), a nem jelentősök (4–5 kategória) száma 307 (46,3%), elpusztítottnak tekinthető (6 és 0 kategória) 171 halom (ez 25,8%-ot jelent). Egy-egy halom jelentősége megváltoztatható, előremozdítható például abban az esetben, ha újabb növénytani, régészeti, történeti stb. adat kerül elő róla.

Az 1-es és 2-es kategória halmai együtt sem túl sokat tesznek ki, számuk 62 (9,35%), így van rá esély, hogy rövidtávon legalább e természetvédelmileg legértékesebbek helyzete rendeződjön. A 3-as kategória halmai már jóval többen vannak, számuk 123 (18,55%). Ezek elsősorban tájképileg értékesek, vagyis alkalmasak arra, hogy rövidtávon kivegyék a művelés alól és visszagyepesítsék őket. Addig viszont a szántás nagy károkat tehet bennük, ezért a gyakorlati lépések minél előbbi megkezdése náluk is indokolt. A 3-as kategóriába tartoznak azok a halmok is, melyek sem természetvédelmi, sem tájképi jelentőséggel nem bírnak, viszont értékes régészeti lelőhelyek. Ezek megvédése — megítélésünk szerint — elsősorban nem a hivatalos természetvédelem feladata, hanem a kulturális és örökségvédelmi szerveké. Ennek ellenére ezek is mint jelentős halmok kerültek be adatbázisunkba. Itt jegyezzük meg, hogy a természetvédelem és a kulturális örökségvédelem párbeszéde, együttműködése nagyon fontos feladat, hiszen egyeztetések nélkül aligha oldható meg halmaink gyakorlati védelme.

A 2002. és a 2007. évi felmérés eredményeinek összehasonlítása

Érdekes összehasonlítani az általunk kapott eredményeket és jelentőség-beosztás szerinti arányokat a 2002. évi halomkataszterezési munkálatok adataival (2. táblázat). Azért nyújt ez a felmérés kellő összehasonlítási alapot számunkra, mert a Természetvédelmi Hivatal ez alapján állította össze a végül nyilvántartásba vett halmok listáját (ANONIM 2002); magyarul szólva: a 2002. évi Országos kunhalom-kataszter és adatbázis halmi azok, melyeket a hivatalos természetvédelem eddig ismert. A legszembetűnőbb a végeredményként kapott halmok száma. 2002-ben ez a szám 115, mely a 2007-ben általunk felderített 663 halomnak csak a 17,3%-a, tehát nincs egyötöde. Ha csak a még ma is fennálló 492 halommal hasonlítjuk össze e 115-öt, a különbség akkor is közel négyszeres (23,4%).

2. táblázat: A 2002. és a 2007. évi halomfelmérés eredményei jelentőség-beosztások szerint
 Table 2.: Results of mound surveys with order of rank in 2002 and 2007

	1		2		3		4		5		6		0		összesen	
	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007
Apátfalva	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	2	0	6
Árpádhalom	0	0	1	1	0	1	0	1	0	6	0	7	0	2	1	18
Csanádalberti	0	0	0	0	0	0	1	2	0	1	0	0	0	0	1	3
Csanádpalota	0	0	0	2	2	3	0	1	1	1	0	2	0	2	3	11
Derekegyház	2	3	0	0	0	2	0	0	0	0	0	3	0	1	2	9
Deszk	0	0	0	0	1	1	4	4	7	12	0	2	0	1	12	20
Eperjes	1	2	1	1	3	4	0	0	0	3	0	1	0	0	5	11
Fábiánsebestyén	0	1	0	0	0	4	0	2	1	5	0	2	0	0	1	14
Ferencszállás	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	0	0	0	4
Földeák	0	0	0	0	2	2	0	1	0	0	0	2	0	1	2	6
Hódmezővásárhely	2	4	0	2	11	30	1	33	5	55	0	17	0	29	19	170
Királyhegyes	1	1	0	0	0	0	1	2	0	3	0	1	0	0	2	7
Kiszombor	0	0	0	0	0	1	0	2	2	8	0	0	0	0	2	11
Klárafalva	0	0	1	1	0	0	1	1	2	2	0	0	0	0	4	4
Kübekháza	0	0	0	0	1	1	0	1	1	8	0	1	0	0	2	11
Magyarcsanád	1	1	0	0	3	3	0	5	0	8	0	3	0	0	4	20
Makó	3	3	3	4	5	10	0	1	0	21	0	5	0	8	11	52
Maroslele	0	0	0	0	2	3	0	2	0	1	0	0	0	0	2	6
Mártély	1	1	0	1	1	1	1	5	1	12	0	4	1	3	5	27
Mindszent	3	6	0	0	1	4	0	0	0	1	0	3	0	0	4	14
Nagyér	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Nagylak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	3
Nagymágocs	0	0	0	0	0	3	0	1	0	2	0	3	0	1	0	10
Nagytóke	0	1	2	2	2	8	0	6	0	7	0	1	0	2	4	27
Óföldeák	1	1	1	1	1	2	0	1	0	9	0	3	0	0	3	17
Pitvaros	1	1	0	0	0	0	0	1	0	4	0	4	0	1	1	11
Szegvár	2	4	0	0	2	10	0	0	0	4	0	3	0	2	4	23
Székkutas	1	2	1	1	1	5	0	7	1	19	0	10	0	3	4	47
Szentes	3	9	4	5	9	25	0	16	0	16	0	13	0	16	16	100
összesen	23	41	14	21	47	123	9	95	21	212	0	95	1	76	115	663

Felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetséges ekkora eltérés az eredmények között? Ennek összetett okai vannak, de a legfőbb problémákat a kutatás módszertanában célszerű keresni. A 2002. évi felmérést végzők sajnos nem éltek a 18–19. századi kéziratok térképek nyújtotta lehetőségekkel,

pedig ez az elsősorú, leggazdagabb forrása a halmok felderítésének. Emellett a levéltári, adattári, helytörténeti, néprajzi, névtani stb. munkákra sem fordítottak elegendő figyelmet, pedig ezek is számtalan adalékkal szolgálhatnak (nevek, lelőhelyek, néphagyományok stb.). Továbbá a program irányítói, koordinátorai a felmérés legmunkaigényesebb és legfelelősségteljesebb részét, a halmok felderítését és felmérését sok esetben nem szakemberekre, hanem önkéntesekre bízta. Ez önmagában még nem lenne baj, hiszen a széles társadalmi bázis nagyon szerencsés és támogató, de csak abban az esetben, ha ezt folyamatos kapcsolattartás, tanácsadás kíséri, majd komoly szakmai visszaellenőrzés követi. A 2002. évi felmérés esetében azonban ez elmaradt (így lehetséges, hogy például olyan kiemelkedések is bekerültek az állományba, amik nem is halmok). A 2002. évi adatbázis hiányosságait mutatja, hogy az Alföldnek nem csak az általunk vizsgált területén, de más pontjain is igény mutatkozott újabb felmérésekre. Így a Kiskunsági Nemzeti Park Csongrád megyei részén (BALÁZS 2006) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (SZIGETVÁRI 2007a; 2007b); előbbi munka megháromszorozta, utóbbi legalább meghatszorozta a természetvédelem által korábban ismert halmok számát.

A 2002. évi országos Kunhalom-program elsődleges céljai között szerepelt, hogy a még ténylegesen fennálló, legértékesebb halmokról nyerjenek információkat. A már nem létező halmokat (6 és 0 kategóriák) nemigen vették figyelembe, pedig a felmérőlap II. 9.1. pontja tartalmazza az elhordott halom, halomhely megjelöléseket is (TÓTH és tsai. é. n.). Az elpusztított 171 halom közül csupán 1 szerepel a 2002-es adatbázisban. Az 1-es és 2-es kategóriához tartozó (tehát a legjelentősebb) halmok már jóval nagyobb számban vannak képviselve, számuk 37, ez az általunk is felmért 62 halom közel kétharmada (59,68%-a). A 3-as, 4-es és 5-ös kategóriákban szereplő, tehát az egyre kevesebb jelentőséggel bíró halmok egyre kisebb százalékban jelentkeznek: a 3-as kategóriában 47 halom (38,21%), a 4-es kategóriában 9 halom (9,47%), az 5-ös kategóriában pedig 21 halom (9,9%) szerepel.

A 2002-ben elkészült Országos kunhalom-kataszter és adatbázis (a vázolt problémák ellenére is) óriási előrelépést jelentett a felmérési munkálatokban, hiszen előtte ilyen mértékű összefogás és szervezés (egy-két helyi kezdeményezést leszámítva) nem történt. Látunk kell azonban, hogy — főleg a legalacsonyabb, nem jelentős halmok esetében — a kapott eredmények nem elégségesek, ezért a hiányok pótlása és a kimaradt halmok felvétele az adatbázisba feltétlenül szükséges.

Még néhány gyakorlati kérdés

A fenti számok jól tükrözik, hogy a nem jelentős halmokat (4-es és 5-ös kategória) mennyire nem tartja számon, illetve mennyire mostohán kezeli a tudomány. Legtöbbjük csak fél méter körüli magasságot mutat, és gyakran nevük sincsen. Pedig a legnagyobb veszélynek ezek az alacsony, alig ismert halmok vannak kitéve, mert az 1960-as évek eleje óta egyre intenzívebbé váló, nagyszűlű munkagépekkel történő mezőgazdasági művelés és az ezzel járó mélyszántás évről évre koptatja, szétteríti anyagukat, míg végül egy természetesnek ható, hátszerű képződmény válik belőlük. Az utóbbi évtizedekben ezek a folyamatok felgyorsultak, így a *nem jelentős halmok nagy része belátható időn belül (5-15 év) el fog tűnni*, és ez sajnos az alföldi földvárakról is elmondható! „Munkánk során nagyon gyakran szembesültünk azzal a ténnyel, hogy földépítményeink nemhogy a 100-150 évvel ezelőtti helyzethez képest vannak rozoga állapotban, de néha a 20 éve még létező, feltehetően akkor még jó karban lévő halomsírok, telkek és földvárak mára megsemmisültek, vagy a teljes pusztulás határán állnak.” (CZAJLIK 2004.28) Ezért az egyetlen megoldás, ha felderítjük, majd

minél előbb kivesszük őket a művelés alól. Ennek törvényes keretei adottak, azonban a széles társadalmi bázis, a kellő szakmai apparátus és főleg az anyagi háttértámogatás még mindig hiányzik.

A tárgyalt „*élőhelyek jelentős része mezőgazdasági művelés alatt áll. A mezőgazdaság megújulási lehetősége a tájgazdálkodási formák meghonosítása, ebben a folyamatban a mezőgazdaság és a természetvédelem egymásra utalt. A kölcsönhatást szükséges lenne kiegészíteni az örökségvédelem szempontjaival is. A tájgazdálkodás bevezetése jelentős gondolati váltást igényel a tulajdonosoktól, az így kialakuló új rendszerek többek között feladata a vidék kulturális és agrokulturális értékeinek megtartása, a biodiverzitás, a biológiai sokféleség, sokszínűség fenntartása. Így kulcsszerepe van az élőhelyek védelmének, és ennek biztosítására fontos a megfelelő gazdálkodási forma megválasztása.*” (BÁLINT 2004: 32)

Az 1-es és 2-es kategória halmainak értékes növényzete azért maradhatott fenn, mert nagyságuk, meredekségük miatt nem tudták őket beszántani. A jelentősebb halmoknál a legnagyobb veszélyt nem is közvetlenül a földművelés, hanem a becserjésedés, a gyomosodás, illetve a bemosódó műtrágya jelenti.

Végezetül szólnunk kell a *határdombokokról* is. Ezek olyan kisebb földhányások, melyeket a települések, birtokok határának nyomvonalán állítottak bizonyos távolságra egymástól, kifejezetten azzal a céllal, hogy rögzítsék a fennálló határviszonyokat (a határvonalakon gyakran határárok is futott) (SZABÓ 1969: 113; TAKÁCS 1987: 76–94; BEDE–SZARKA 2003: 59–61). A határdomb nem tévesztendő össze a halommal (kunhalommal, tellel). A halmokat nem határvédelmi céllal emelték, később azonban — mint az alföldi táj biztos pontjait — felhasználták őket a határvonalak kijelöléséhez, és így már birtokjogi szerepet is elláttak. Ilyenkor a halom tetején rendszerint határdombot hánytak. A határdombokat (esetleg a határárokkal együtt) ugyanúgy ex lege védelemmel kell ellátni, mint a kunhalmokat és a földvárakat, hiszen nem csak művelődéstörténeti emlékek, de tájképi jelentőségük, valamint természetvédelmi (főleg botanikai) értékeik is meghatározók. A határdombok védelme szorosan összefügg a természetvédelmi szempontból szintén megoldatlan „mezsgyekérdés”-sel is, hiszen a régi megye- és településhatárokat — általában földutak, fasorok, csatornák, nyáriutak rézsúje által védve — sok esetben kísérik igen értékes és helyzetüknél fogva egyben igen sérülékeny gyepek (CSATHÓ 2005; 2006).

Az adatbázisok gyakori jellemzője, hogy folyamatosan bővülnek, gyűjtik az információkat, de az is, hogy egy esetleges összegzésnél időben és térben valahol meg kell húzni a határt. Így biztosak vagyunk benne, hogy a kutatás ezzel még nem ért véget, sőt reméljük is újabb adatok (halmok, halomnevek, növényfajok stb.) előkerülését. A felmérés további tapasztalatait a későbbiekben önálló dolgozatokban és kisebb tanulmányokban kívánjuk közrebocsátani.

Sajnos még ma is igazak Lichtner Gáspár 1882-ben megfogalmazott szavai: „*Tudtomra határozott számokkal még senkisémet adta össze, hogy mennyire rugósszesen a honunkban található ily halmok mennyisége. Csak az van tudva bizonyosan, hogy nem kis számban és többfelé láthatók*” (LICHTNER 1882/14). Bízunk benne, hogy munkánk nagyban hozzájárul majd hazánk halmainak teljes körű feltérképezéséhez és megőrzéséhez.

Összefoglalás

A Szentés környéki 9 település már korábban (1999–2006) felmért halmait a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság felkérésére a működési terület egyéb Csongrád megyei részein (további 22 településen) folytattuk a kutatást (összesen 228.734 hektár kiterjedésű területen). A felmérést 2007-ben, négy hónapon keresztül végeztük. Ehhez a 18–20. századi kéziratos és későbbi nyomtatott térképeken kívül felhasználtuk a levéltári forrásokat, adattári jelentéseket, helytörténeti, régészeti, néprajzi, névtani és természettudományos irodalmat is. Összesen 663 halmot regisztráltunk. Ezek közül 368 rendelkezik névvel, 295 pedig névtelen. A felmérés során egy hétfokú skálát dolgoztunk ki, mely lehetővé teszi a halmok rangsorolását, hogy a legjelentősebbeknél minél előbb megindulhassanak a konkrét természetvédelmi intézkedések. A jelentős halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a nem jelentősök a 4-es és 5-ös számot kapták, a már elpusztított halmok pedig a 6-os és 0-s jelölést. A jelentős halmok (1–3 kategória) száma összesen 185 (27,9%), a nem jelentősök (4–5 kategória) száma 305 (46,3%), nem létezőnek tekinthető (6 és 0 kategória) 171 halom (ez 25,8%-ot jelent). A gyakorlati védelem egyre sürgetőbb feladat, hiszen a nagyszámú mezőgazdasági munkagépek és a művelés a legalacsonyabb s egyben a legnagyobb számban lévő halmokat belátható időn belül (5-15 év) el fogja pusztítani, ezért ezeket minél előbb ki kell venni a művelés alól.

Itt szeretnék köszönetet mondani szüleimnek, továbbá Márton Gábornak, Márton Lászlónak, Bánfi Péternek és Őze Péternek, hogy nagyban segítettek a 2007. évi halomfelmérést, valamint Csathó András Istvánnak a tanulmány szakmai ellenőrzését (lektorálását).

Irodalom

- ANONIM (2001): *Kunhalom és földvár kataszter*. Készült „az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete által átadott lista alapján”. Kézirat. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Szegedi Regionális Irodájának adattára KÖI Sze 507/2001; Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irattára
- ANONIM (2002): *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis*. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala, Budapest – Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás. Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irattára
- BALÁZS Réka (2006): A kunhalmok kataszterezésének tapasztalatai a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság működési területén. — *Experiences of land-registering tumuli in the region of the directorate of Kiskunság National Park*. In: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szerk. Kiss Andrea – Mezösi Gábor – Sümegey Zoltán. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék – SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 69–77.
- BÁLINT Marianna (2004): Sáncok, halmok, erődítések az Észak-Alföldön. — *Earthwork Constructions on the North Hungarian Plain*. *Magyar Múzeumok* 10(4): 30–32. + I. képmelléklet
- BALOGH János (1887a): A mi halmaink I–IV. *Szentési Lap* 17(13–16): március 26.–április 16.
- BALOGH János (1887b): Még egy halom, de a mely nem a mienk I–III. *Szentési Lap* 17(18–20): április 30.–május 14.

- BARCZI Attila (2003): Kunhalmok, mint a vegetációtörténet és a talajfejlődés őrei. In: *III. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. 2003. október 29–31.* Szerk. Penksza Károly – Korsós Zoltán – Pap Ildikó. Magyar Biológiai Társaság, Budapest. 5–11.
- BARCZI Attila – PENKSZA Károly – JOÓ Katalin (2004): Alföldi kunhalmok talaj–növény összefüggés-vizsgálata. In: *A kunhalmokról – más szemmel.* Szerk. Tóth Albert. Alföldkutatásért Alapítvány – Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, Kiszújszállás–Debrecen. 71–79.
- BEDE Ádám (2007): *Jelentés a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmairól. (A 2007. évi felmérés eredményei).* Kézirat. Szentes–Szarvas 2007. 71 p. Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irattára 431/2008
- BEDE Ádám (2008): *Szentes halmai. — Mounds of Szentes.* Szentesi Műhely Füzetek 10. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes 2008. 110 pp. + 16 pp. melléklet + 1 térképmelléklet
- BEDE Ádám (2009): Árpádhalm, Nagymágocs, Derekegyház, Szegvár és Mindszent halmi. A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12: megjelenés alatt.
- BEDE Ádám – SZARKA József (2003): Egy középkori határjárás nyomában. A Fábiansbestyénhez tartozó Rekettyés rét 1523-as határjárása. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2002:* 51–72.
- BODNÁR Béla (1983): *Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei.* Sajtó alá rendezte: Szabó József. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből 7. Szeged. 252 p. + 3 térképmelléklet
- CZAJLIK Zoltán (2004): Régészeti-természetvédelmi örökségünk. A magyarországi földépitmények – pusztuló halomsírművek. — Our Archaeological-Naturel Heritage. Earthwork – Decaying Tumulus Fields in Hungary. *Magyar Múzeumok* 10(4): 28–30. + I. képmelléklet
- CSALOG József (1954): Az alföldi halomkutatás. *Múzeumi Híradó*, március–április: 82–85.
- CSALOG József (1955a): Mit rejtenek a kúnhalmok? *Viharsarok* 11(188): 4. 1955. augusztus 11.
- CSALOG József (1955b): *Kiszállási napló. Szentes-környéki halmok; Kiszállási jegyzetek.* Kéziratok. Szentes 1955. Koszta József Múzeum (Szentes) Régészeti Adattára 149-84
- CSATHÓ András István (2005): A mezsgyék természetvédelmi jelentősége a Kárpát-medence löszvidékein, a Csanádi-hát példáján keresztül. In: *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. 2007. október 17–19.* Szerk. Korsós Zoltán. Magyar Biológiai Társaság, Budapest. 251–254.
- CSATHÓ András István (2006): A „mezsgyekérdésről”. *Kitaibelia* 11(1): 45.
- CSIZMAZIA György (1982): A kurgánok gerinces állatainak vizsgálata. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1982:* 209–214.
- DOMOKOS Tamás – KROLOPP Endre (1997): A Mindszent melletti Koszorú-halom és Szöllő-part negyedidőszaki képződményei és Mollusca-faunájuk. — Quaternary formations and mollusc fauna of Koszorú-halom and Szöllő-part near Mindszent. *Folia historico-naturalia Musei Matraensis* 22: 25–41.
- DOMOKOS Tamás (2001): Adatok a Cserebökényi-pusztára (Szentes – DS57,58) malakofaunájához egy „aridus” klímaperiódusban (1998–2000). — Contribution to the knowledge to the malacofauna of Cserebökényi-pusztára during an arid climate period. *Malakológiai Tájékoztató* 19: 67–79.
- F. L. (1890): Dudás Gyula. Az alföldi halmok. *Archaeologiai Értesítő* 10: 279–280.
- HERCZEG Edina – BARCZI Attila – PENKSZA Károly (2006): Examinations on plants soil and in grasslands of South-East Hungary (Floristical summary and the vegetation of Sáp kurgan). — Dél-tiszántúli kunhalmok botanikai és talajtani vizsgálatai (Florisztikai összefoglaló, Sáp-halom vegetációja). *Tájékológiai Lapok* 4(1): 95–102.

- JAKAB Gusztáv – TÓTH Tamás (2003): Adatok a Dél-Tiszántúl flórájának ismeretéhez. — New data to the flora of the South-Tiszántúl (SE-Hungary). *Kitaibelia* 8(1): 89–98.
- KAPOCSI Judit – DOMÁN Edit – BÍRÓ István – FORGÁCH Balázs – TÓTH Tamás (1998): Florisztikai adatok a Körös-Maros Nemzeti Park működési területéről. — Some floristical data from the operation area of the Körös-Maros National Park. *Crisicum* 1: 75–83.
- KISS Csaba (1999): A kunhalmok védelme és megmentésük lehetőségei. *A Pusztá* 16: 240–287.
- KISPÁL Zoltán (2002): *A Mindszenti és a szentesi kunhalmok természetvédelmi – botanikai vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. Szent István Egyetem Kertészettudományi Karának Növényteni Tanszéke, Budapest 2002. 96 p. + 13 táblázat + 22 p. képmelléklet
- KISPÁL Zoltán (2004): A Mindszenti és a szentesi kunhalmok természetvédelmi-botanikai vizsgálata. In: *A kunhalmokról – más szemmel*. Szerk. Tóth Albert. Alföldkutatásért Alapítvány – Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, Kisújszállás–Debrecen. 71–79.
- KOZMA Béla (1910): A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön. *Földrajzi Közlemények* 38: 437–443. + XXVII. tábla
- KRAUSZ Krisztina – PÁPAI János (2004): Egyenesszárnyú rovarok izolátumdinamikai vizsgálata kunhalmokon. In: *A kunhalmokról – más szemmel*. Szerk. Tóth Albert. Alföldkutatásért Alapítvány – Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, Kisújszállás–Debrecen. 89–107.
- LICHTNER Gáspár (1882): A h.-m.-vásárhelyi kath. plebánia története. *Vásárhelyi Közöny* 14(14–15, 17–18)
- PENKSZA Károly – KAPOCSI Judit (1998): A Maros-völgy edényes növényei I. — Vascular Plants of Maros-valley I. *Crisicum* 1: 35–74.
- PENKSZA Károly – VONA Márton – HERCZEG Edina (2005): Elterő gazdálkodás során fenntartott természetes gyepek botanikai és talajtani vizsgálata tiszántúli kunhalmokon. — Botanical and pedological investigations on natural grasslands under various management systems on ancient burial mounds in the Tiszántúl region of Eastern Hungary. *Növénytermelés* 54(3): 181–195.
- PERECSENYI NAGY László (1819): Arad vármegye régiségei közé számítható halmokról. *Tudományos Gyűjtemény* 3(2): 80–82.
- RAKONCZAI János szerk. (2002): *Nappfényország. Csongrád megye természeti értékei*. — *The Land of the Sun. The natural values of Csongrád County*. Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged. 160 pp. + 1 CD-ROM-melléklet.
- RÓZSA Gábor (1979): Cím nélkül [Csongrád megyei halomkataszter]. Kézirat. Szeged 1979. Móra Ferenc Múzeum (Szeged) Régészeti Adattára 851-82/1–2; Koszta József Múzeum (Szentes) Dél-alföldi Archív Térképtára Top. 55
- SCHUPITER [Zalotay] Elemér (1926): *Pyramisok Csongrádvármegyében*. Haladás 4. Szentesi Ujságüzem Könyvnyomda R.-T., Szentes. 71 p.
- SZABÓ István (1969): *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 251 p.
- SZEREMLEI Samu (1900–1913): *Hód-Mező-Vásárhely története I–V*. Kiadta a város közönsége, Hódmezővásárhely; hasonmáskiadása: Kálvin Könyvesbolt, Hódmezővásárhely 2004.
- SZIGETVÁRI Csaba (2007a): Kiemelkedő értékek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Süvöltő* 16(3): 12–13.
- SZIGETVÁRI Csaba (2007b): *Sikerrel zárult a kunhalom felmérés. – Kunhalmok, földvárak, felhagyott szőlőhegyek értékeinek védelme*. Kéziratok. http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=16244/, <http://ibbk.atw.hu/kunbovebb.htm>. 2008. április 30.
- TAKÁCS Lajos (1987): *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. — *Boundary marks and 'beating the bounds' in the late feudal period in Hungary*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 227 p.

- TÓTH Albert – KOZÁK János – TÓTH Csaba é n. [1998]: Cím nélkül [Országos kunhalom-felmérő adatlap]. Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás. 12 p.
- TÓTH Albert – TÓTH Csaba (2004): A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: *A kunhalmokról – más szemmel*. Szerk. Tóth Albert. Alföldkutatásért Alapítvány – Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, Kisújszállás–Debrecen. 171–180.
- TÓTH Tamás (2003): Újabb adatok a Dél-Tiszántúl flórájának ismeretéhez. *A Puszta* 20: 135–169.
- VIRÁGH Dénes (1979): Cartographical Data of the Kurgans in the Tisza Region. In: Ecsedy, István: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. Fontes Arheologici Hungaricae. Akadémiai Kiadó, Budapest. 119–148.
- VONA Márton – PENKSZA Károly (2004): A szentesi Kántor-halom vegetációjának változása és ennek összefüggése a talaj vízháztartásával. — Change of the vegetation on the Kántor kurgan and its relation with the soil water regime. *Tájökológiai Lapok* 2(2): 341–348.
- VÖRÖS Gabriella (1995): Újabb szarmata kori leletek a szentesi múzeumban Fábiánsebestyénről. — Neue sarmatenzeitliche Funde von Fábiánsebestyén in dem Museum von Szentes. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1: 123–130.

Author's address:

Bede Ádám
H-6600 Szentes
Budai Nagy Antal utca 18/A.
bedeadam@gmail.com

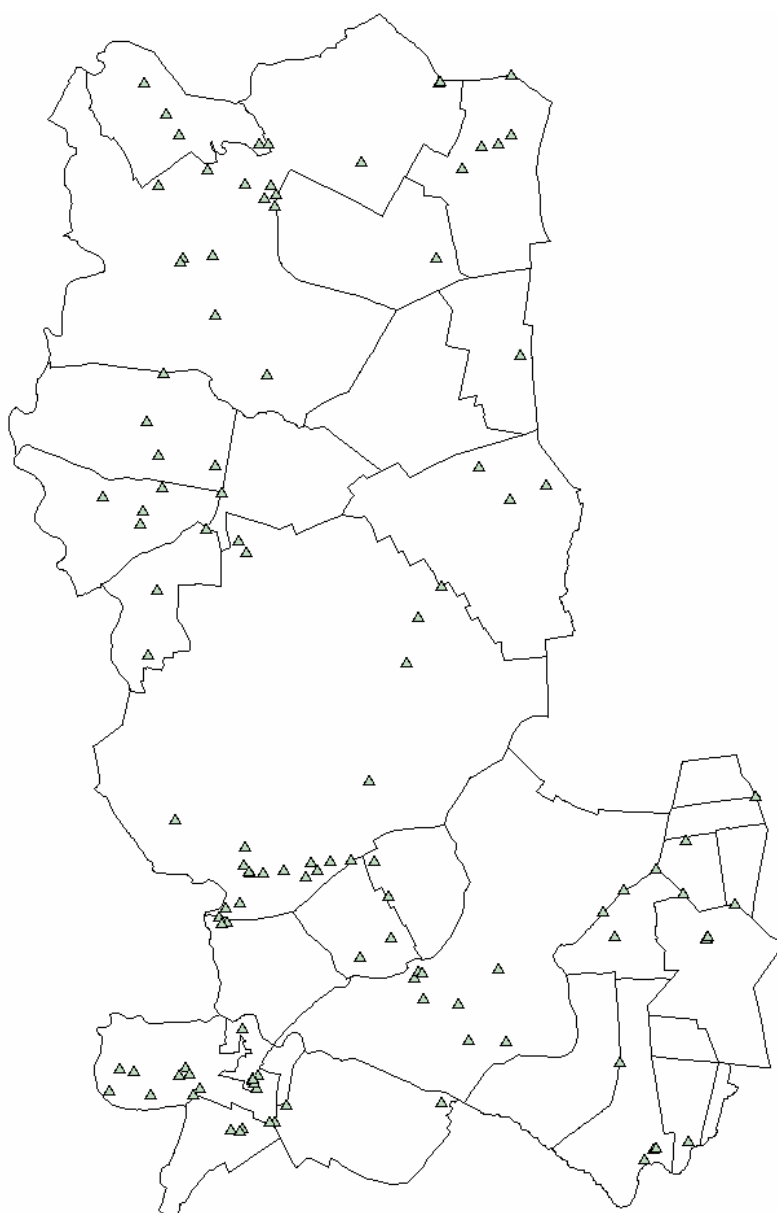

1. kép: Részlet Rózsa Gábor halomkataszteréből (Szentes környéke) (RÓZSA 1979)
Picture 1.: Detail from Gábor Rózsa's mound survey (surrounds of Szentes)

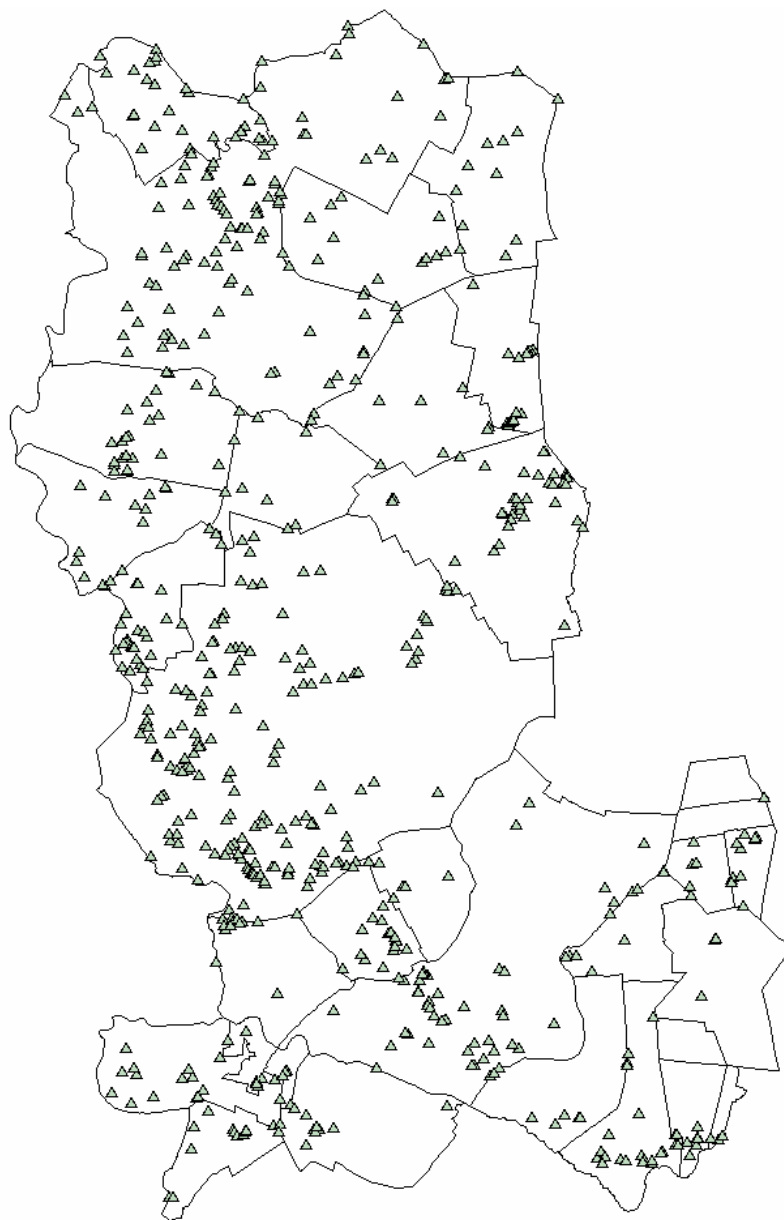

2. kép: Részlet Virágh Dénes halomkataszteréből (Csongrád megye tiszántúli része) (VIRÁGH 1979:
5. melléklet)
Picture 2.: Detail from Dénes Virágh's mound survey (the eastern part of Csongrád county)

3. kép: A 2002. évi felmérés halmai (ANONIM 2002 nyomán)
Picture 3. : Mound survey in 2002

4. kép: A 2007. évi felmérés halmai
Picture 4: Mound survey in 2007

5. kép: A szentesi Tési Péter halma — szántás közben (2001. nyár)
Picture 5.: Mound called 'Tési Péter halma' in Szentes during cultivation work

6. kép: A Derekegyház, Mindszent és Mártély határán álló Tege-halmot boronálják. A halom csúcsán régi határdomb ül (2007. március 16.)
Picture 6.: Mound called 'Tege-halom' during cultivation work in the boundary of Derekegyház, Mindszent and Mártély. On the top of the mound there is an old boundary mark

7. kép: A szentesi Ágas-halmot az 1970-es–80-as években szinte teljesen elbányászták (Tari Balázs felvétele, 2002. szeptember)

Picture 7.: Mound called 'Ágas-halom' in Szentes was almost destroyed during 1970–80th

8. kép: A Szentes és Fábiansébestyén határán lévő Kis-Koszorús legértékesebb részét 2002-ben hordták el, de a bányászás még 2006-ban is tartott (Óze Péter felvétele, 2006. nov. 18.)

Picture 8.: Mound called 'Kis-Koszorús' in the boundary of Szentes and Fábiansébestyén. The most valuable part of this mound was taken away in 2002, and the mining was continued in 2006, too

9. kép: Friss földelhordás a hódmezővásárhelyi Batidai-Kettős-halmon (2007. november 11.)
Picture 9.: Recent earth mining on mound called 'Batidai-Kettős-halom' in Hódmezővásárhely

10. kép: A hódmezővásárhelyi Nadas-halom déli oldalának nagy részét 2007-ben hordták el (2007. november 20.)
Picture 10.: Mound called 'Nadas-halom' in Hódmezővásárhely. The biggest part of southern side of the mound was taken away in 2007